

Лъчезар Георгиев

КНИЖОВНИ ВРЪЗКИ НА Г. С. РАКОВСКИ С ИЗДАТЕЛИ И РАЗПРОСТРАНИТЕЛИ НА ВЕСТНИЦИ И КНИГИ ОТ СВИЩОВ

През 50-те и 60-те години на миналия век Свищов се превръща постепенно в един от големите центрове на Българското възраждане. Тук работят автори, издатели, разпространители и настоятели на книги и вестници, които заемат своето достойно място в националния книжовен процес — Христаки Павлович, Емануил Васкидович, Неофит Бозвели, Янко Мустаков, Димитър Шишманов, Стефан Г. Гидиков, Теодор Хрулев, Васил Манчов. Трябва да се отбележи и благоприятният факт, че на 30 януари 1856 г. в Свищов е образувано първото българско читалище, което постепенно се превръща в издателска институция. От негово име се печатат устави, учебници и помагала, книги със светско съдържание. Свищовските автори и издатели изработват своите книги в книгопечатниците на Крагуевац, Будапеща, Букурещ, Виена, а със създаването на печатницата на Дунавската област — и в Русе¹.

За кратко време в Свищов още през 1856 г. се намира и печатницата на свищовеца Драган Цанков, който я е закупил от Виена и очаква разрешение да започне полиграфическа дейност в родния си град. Тъй като разрешението му е отказано, Цанков премества печатницата си в Цариград и заедно с хаджи Димитър Паничков печата вестник „България“ и списание „Български книжици“².

Дунавският град е и удобно място за търговия и снабдяване с книги от съседни страни. Първи опити в областта на книжарството прави издателят Йован (Иван) Стоянов Свищовеца. След него, през 1855 г., по време на едно посещение в Свищов на път за Белград, у Христо Г. Данов се заражда мисълта да се установи в града с помощта на посредници книжари и да популяризира своите издания. За такива се смятат В. Николов и Л. Костов. Това става около 1860 г. По-късно, през 1872 г., друг пловдивски издател — Драган Манчов, открива известна за времето си книжарница. Тук той има и склад за съхранение на книгите си, печатани във Виена в печатницата на Л. Сомер. Управител на книжарницата е Алеко Ангелов Кръстевич. Фирмата „Братя Кръстевич“ развива широка книгоразпространителска дейност в Туна-вилает, търгува със сродни издателства — на Иван Момчилов в Търново и на Хр. Г. Данов в Пловдив³.

Посочените тенденции в книгоиздаването и книгоразпространението в Свищов не убягват от погледа на Георги С. Раковски. В града той открива свои приятели и съмишленици. В различни периоди от живота му те се грижат за неговата сигурност по време на престоя му в Свищов, помагат му да се укрива, грижат се за популяризиране и продажба на книжовните му трудове и на редактираните от него издания. В запазената си кореспонденция Раковски се обръща в писмо от 29 декември 1856 г. към свищовския търговец, съсновател на читалището в града, Гаврил хаджи Денков (Денкоглу) с „Любимий приятелю г. Гаврииле”, а в края на писмото пише „люби любящего тебе приятеля — Г. С. Раковски”⁴. Приятелството между двамата датира от края на 1854 и началото на 1855 г., когато Раковски пребивава нелегално в Свищов. Тук той е укриван от друг свой приятел, Цветко (Цвятко) Радославов (1820 — 1880), също свищовски търговец, участвувал в разпространението на вестници и книги на Раковски. Забележително е, че в Свищов, по всяка вероятност в дома на Цв. Радославов, Раковски написва първата редакция на стихотворението си „Потстъп български”⁵. Тук той оставя два пишова за спомен на стопанина, който му помага да се прехвърли тайно през Дунав за Букурещ. В писмо от 6 май 1857 г. Цв. Радославов пише на Раковски в Нови Сад: „Пратихме 30 вестници... — разпроводихме в Габрову, Враца, Плевен и в други страни... и за Горский пътник...”⁶. В същото писмо отбелязва, че е изпратил списък на спомоществателите на „Българска дневница” и „Горски пътник”. И през следващата година Цв. Радославов продължава кореспонденцията си с Раковски в Одеса след екстрадирането му от пределите на Австрия и спирането на излизация в Нови Сад вестник „Българска дневница”. В писмо от 18 юни 1858 г. съобщава, че събраните пари по изданията на Раковски ще изпрати на неговия издател-стопанин д-р Данило Медакович чрез Васил Манчович⁷. Друго писмо на Цв. Радославов с неустановена дата съдържа бележки от Васил Манчович (Манчов) и Гаврил Денков⁸. В него се съобщава и за изпращане на дописки от свищовското читалище.

От своя страна Раковски отново изпраща писмо от Одеса до Цв. Радославов във връзка с абонамента за в. „Българска дневница” и книгата си „Горски пътник”. Раздразнен е от поведението на Васил Манчов, който още не е изпратил сумата от абонаментите на Медакович в Нови Сад⁹.

По-сложни са отношенията на Раковски със свищовския учител, публицист, един от основателите на читалището в града Васил Манчович (Манчов) Данилов (1825 — 1907). Приятелството между двамата е отразено в запазената кореспонденция, от която в началото личат близки и сърдечни връзки. По това време Раковски се намира в Нови Сад, където със съдействието на Данило Медакович издава първата си книга — „Предвестник Горскаго пътника”. Оттам пише на Васил Манчов до Свищов: „...В мое уединено обиталище почнах да раздухам отодавно остатная в мене искра словесности, за да и аз в Мъдричин храм една малка свещица запаля”¹⁰. В същия месец декември на 1856 г. Васил Манчов отговаря с емоционален тон:

„Свищов 1856. Д-ври 30-ий
Драгий приятелю Г. С. Раковски!

Ако вашето тръгване да стана твърде на бързо, щото и не можахми най-сетне да ся разтълуваме, но никак не ща забрави вашите приятелски съвети; също тъй и задлъжението, което ми вля в ръцете сила... да го изпълня.

Щях да ви опиша и приключа за читалището наредбите и сичко... в него подробно, но не можах, защото трудът ми спря ма от причината, която ще... видиш по-долу.

Спомоществателите ще ги събирам и парите ще ги придам на Цвятка (Радославов — б. м., Л. Г.).

— Приключвам ви тези да ги печатити, от които да видите и съдите за нашия живот.

Отпиши ми кога ще издаваш вестника нашата „Надежда”. Поздравления от Васкидовича и аз ви приятелски сладко целувам

твой български приятел
Васил Манчович Данилов”¹¹

Очевидно авторът на писмото поддържа Раковски в намерението му да започне издаване на голям общобългарски вестник под името „Надежда”, обявен още през септември 1856 г. От друга страна, от написаното личи и неприкривана гордост от учредяването на първото по рода си българско читалище. Ясно е и друго — Раковски е посетил Свищов, където е обявил предстоящото издаване на вестника си¹².

По-късно В. Манчов става настоятел на редактирания от Раковски в. „Дунавски лебед” и негов спомоществател (настоятел) до момента, когато постъпва на служба при униатите. След промяната на позициите си по църковния въпрос В. Манчов влошава отношенията си с водача на националноосвободителното движение. През 1867 г., годината, в която умира Раковски, В. Манчов е арестуван във връзка с участието си в свищовското съзаклятие по време на преминаване на Филип-Тотювата чета край града. Осъден е на пет години заточение в Мала Азия.

В средата на 50-те години у Раковски се развиват революционните възгледи. Това личи от публикациите му в „Србски дневник” (1857), от завършената през май същата година поема „Горски пътник”. Страстният зов за борба, за съпричастност към новите идеали кара автора да потърси и свои съмишленици, разпространители на творбата, на новия си вестник „Дунавски лебед”. И той отново разчита на своите сподвижници от Свищов. Не случайно от бр. 14, 13 декември 1860 г., под главата на в. „Дунавски лебед” наред с имената на спомоществатели (настоятели) от различни краища на страната е записано и името на свищовския търговец Г. Т. Каракашов, който продава вестника и събира абонамент за него. Братята Шишманови от Свищов (Александър и Димитър), които са ревностни читатели на изданието, не са доволни от разпространението и в писмо до Раковски пишат: „Най тъжното е на едного българина да

дава пари за книги, но при сичката тая слабост никога българите не би(ха) отстъпили от длъжността си. При сичката слабост на българите е вината по-голяма на събирачите и затова само едно длъжничество би трябвало по-голямо внимание да дава на особите, които побира (в см. набира — б. м., Л. Г.) за свои агенти. За пример нека служи тукашният приятел г-н Каракашов. Той е опитен добър търговец, но слаба наклонност (изпитва) към вашите интереси и това защото, както ми се струва, клони, и то много, към развратната страна на Папишташът (т. е. към униатската църковна идея — б. м., Л. Г.). Аз не искам да осуждавам г-н Каракаша, защото ми е приятел, но то, като ваш пълномощник, нищо до днес ощи не е дошъл да поиска от някого предплата за вестника ви, показува, чи храни голямо безгрижие и може от това да (породи) непристойни мисли и огорчения. По случай на това имам чест да ви провода чрез вапора (парахода — б. м., Л. Г.) 2 лири за предплата на една година и ви уверявам, чи сяка година редовно ще ви внасям туй количество...”¹³.

Според Александър Шишманов, който е и пръв председател на свищовското читалище и радетел за създаване на читалищна библиотека и организиране на собствена издателска дейност, настоятелят-разпространител по места има отговорна обществена мисия, затова и изискванията към неговата личност трябва да са високи — трябва да разбира и приема присърце духовните тежнения на народа и на изданието, което прокарва определени идеи; да влага усърдие и „наклонност” при продажбата на неговия тираж, тъй като това не е обикновена търговска дейност, а дейност, засягаща общественото съзнание. По-късно Ал. Шишманов заедно с брат си Димитър (баща на големия български учен Иван Шишманов) е привлечен за спомоществовател на в. „Дунавски лебед” от брой 49, 6 септември 1861 г., до преустановяване на издаването му — бр. 62, 24 декември 1861. Няколкото запазени писма до Раковски свидетелствуват, че двамата братя са били и сътрудници на вестника, изпращали са новини от града и Търновския санджак, свои дописки и статии. От своя страна Раковски пише за неприятностите, които има с Тодор Икономов, и за изгонването му от редакцията на вестника, моли да бъдат препратени писма до вътрешността на страната¹⁴. След смъртта на Раковски Ал. Шишманов продължава връзките си с дейците на българската революционна емиграция и особено с Христо Ботев. Брат му Димитър има значим принос за укрепване на читалищния театър в града, написва няколко драми, между които е издадената в Русе през 1871 г. „Добродетел и злоба”, книгите „Неколко думи за длъжностите на мъжът” (Русе, 1871) и „Първо българско приватно търговско училище на Д. Е. Шишманова в Свищов” (Русе, 1873)¹⁵.

Впечатляваща е фигурата на свищовския автор Теодор Хрулев, с когото поддържа връзки редакторът на „Дунавски лебед”. Крупно дело на този трудолюбив издател е редактирането и публикуването на „Неделник” (Кириакодромион) от Софроний Врачански¹⁶. Книгата е отпечатана в Нови Сад през 1856 г. Преводът и новата редакция са на достъпен език, който улеснява читателя. Два-

мата дейци на книжовността са били твърде близки и не случайно Хрулев се показва ревностен разпространител на издаваните от Г. С. Раковски книги и вестници сред гражданството на Свищов. В писмо на Т. Хрулев до Г. С. Раковски в Одеса от 15 юни 1859 г. свищовският издател съобщава, че ще се погрижи за разпространение на изпратените екземпляри от книгата „Показалец или ръководство, как да се изисквът и издирят най-стари чърти нашего бития, язка, народопоколения...” (Одеса, 1859)¹⁷. В друго писмо Т. Хрулев дава висока оценка на Раковски и неговата книга¹⁸. На 20 септември 1859 г. издателят от Свищов пише на Раковски в Одеса как върви разпространението на „Показалец” и се интересува от възможността за отпечатване на книги в Москва¹⁹.

Известно време сливенският учител и ревностен разпространител на книгите на Раковски „Горски пътник” и „Няколко речи о Асеню Первому” С. Г. Гидиков пребивава в Свищов. Оттук на 1 септември 1860 г. той известява приятеля си:

„Като пристигнах тука, придадох твоите писма от кои най-много ми помогна г. Николай... В Гюмрукая не можах по-долу да свържа от три жълтици без някой грош... Много ся труди г. Николай, но не бе възможно.

Тука в Свищов за харчени слаба работа! Подарих до 30 парчета, и то като зех на десетях парите от г. Каракашева и ... освен това оставих на същия 15 тела да ги разправи (разпрати) на училищата по 5 на всяко.

Хрулев ми иска някой тяло, но не му дадох. От Г. Кабакчиолу 31 показалец, а косуря ги дал някому книгопродавца, кой йеще му дал парите — ...пиши му, та да ти прати рупчета.

Научих ся, че некой тилеграфисал тука за тебе, че уш си излязъл в България, но не можах да разомея добре или за книги твои че са излезли, защо тука ма тръсиха от конака и зеха ... и няколко мои ръкописи, що съм притежавал от Индийската книга и копията ми на писмата.

Аз нямам нищо забележено противно, затова ме пуснаха. Сега ще отида за тескерето си да зема и ще си зема книгите от конака, че да видим какво ще ми кажат.

Аз ще гледам в Търново дано нещо направя с Кисимов, защо работата е боклук, колко(то) за (хаир-?) ся земат пари...

Твой С. Г. Гидиков

Зех си от конака книгите и сега тръгвам за Търнову.

От Белград писал какво са научавал австрийския консул — на Русчук, и от Русчук пишат тука.

Същия²⁰

Още същия ден разтревоженият Гидиков изпраща и второ писмо до Раковски в Белград, в което споменава, че с трудност е продал 30 негови книги и че след известието на австрийския консул от Белград до вилаетския управител на Русе властите го издирват усилено:

„Както ти писах с това писмо, що ви пратих с пощата чрез г. Медаковича, това също пиша и сега. Продадох до 30 парчета, но с голяма мъчнотия и то тях ми даде парите г. Каракашов. Оставих на същия още 15 да ги даде на училищата, че кату ся върна, да им прибера парите.

Научих, защо от Белград австрийския консул телеграфирал Русчужкому пашу за теб, че уш си излязъл тука в Свищов и та тръсела, после зеха от меня една книга и няколко ръкописи мои на конака да ги гледат. Разгледаха ги, пък ми ги дадоха, само мюдюрина зе една...

Много строго вардят за теб тука. Продажба ми стана добра — турих (още — б. м., Л. Г.) идвам на Търнову да стане...

Гюмрук платих 140 гроша, фанах кираджи, по 140 за дажие право и днес отивам.

Оставам така наскоро твой С. Г. Гидиков²¹

Въображаемата поява на Раковски в Свищов не е била нещо случайно. Отдавна властите не са гледали доверчиво на прогресивната интелигенция в града. През 1867 г., след като преминава четата на Филип Тотю и е разкрито свищовското съзаклятие, дунавският валия Митхад паша изпраща на заточение десетки будни българи, опитвайки се да задуши непокорството и свободолюбивия им дух. Но двете писма на Гидиков са показателни с това, че биват изпратени в същия ден, когато излиза първият брой на в. „Дунавски лебед“ в Белград. Обяснимо е било безпокойството и на австрийския консул, и на русенския вали паша пред новия ход на Раковски, който е обещавал отново неприятности за Османската империя и нейните съюзници. В писмата личат и някои връзки с личности като търновеца Пандели Кисимов, разпространител на вестниците на Раковски, редактор и издател на в. „Отечество“ (1869 — 1871), един от съснователите на Тайния български централен комитет в Букурещ, след Освобождението писател мемоарист²²; с Георги Кабакчиоглу (Кабакчиев) — също от Търново, безгласен член на Търновския революционен комитет след 1868 г. и баща на апостола революционер от Старозагорското и Априлското въстание Никола Кабакчиев²³.

Самият С. Г. Гидиков след 1860 г. се завръща в родния си град Сливен, където през същата година основава градското читалище „Зора“. Негови сподвижници са Добри Чинтулов и Сава Доброплодни. И тук Раковски продължава да кореспондира със С. Гидиков — през октомври му пише във връзка с разпространение на книгата си „Няколко речи о Асеню първому...“²⁴.

Не всичко между Раковски и неговите разпространители от дунавския град е вървяло съвсем гладко. Така свищовецът Петър Аврамов пише на 6 декември до Г. С. Раковски в Одеса с тон на засегнат и недооценен настоятел:

„Наконец, за да ся уравни дълга ви към мене, задържах 15 (вероятно гроша — б. м., Л. Г.), които ми прати г-н Карловски за Лебедът ви, и струва ми се, че е твърде право да си търся онова, което съм заел, а не както ваша милост искате да докажете, че аз съм се отнесъл в този случай като барбантин и че то

не било търговски дела и българско любородие да си иска някой онова, което има да зима.

Аз пак ще ся трудя, дано събера парите от показалците ви, и колкото събирам, навреме ще ви ги пращам, не мислете, че гледам само за себе си, ето че ся потрудох като да ся наместват... 20 лебеди, които пращате нам 10 и други 10 на Добровича.

Прощавай — Аврамов²⁵

От своя страна е обяснимо при всичките материални затруднения и разходи на Раковски по издаването на вестника и книгите си да настоява за своевременно отчитане и дори опрощаване на някои заети от своите разпространители суми — нещо, което не винаги се е разбирало от партньорите му.

Читалищният деец и книгоразпространител Апостол Конкович по време на Кримската война е бил включен в мрежата на изграденото „Тайно общество“ от Раковски. „Мои съдеятели бяха в това предприятие много българи от различни градове и села, а най-паче в Свищов, где беше управител на тия работи познатий родолюбец г. Апостол Конкович“ — разказва бележитият деец на националноосвободителното движение²⁶. Заради връзките си с Раковски някои представители на свищовската интелигенция били преследвани от правителството. Така Александър Шишманов с хитрост осуетява заговор на местния каймаканин и разбойническа шайка, която е трябвало да го ликвидира²⁷.

Теодор Хрулев е наклеветен за пренасяне на книги със забранено, насочено срещу правителството съдържание и е осъден на заточение, където умира на 30 януари 1856 г. и е погребан в арменската църква на Диарбекир „Св. Безребърници“. Цензорът, уведомил властите за пренасянето на руските учебници, е Драган Цанков, също свищовец, но идеен противник на Хрулев и Раковски²⁸. И не на последно място трябва да отбележим духовната връзка на Раковски — автора на „Привременен закон за народните горски чети за 1867 л-то“, със свищовското съзаклятие от средата на май същата година, съпътствувано от появата на Филип-Тотювата чета край дунавския град. Съзаклятие на учители, книжовници, свободомислещи, завършило с масов погром и заточения. В тези дни на изпитания при болния Раковски е председателят на Свищовския революционен комитет Григор Д. Начович, успял да се измъкне от ноктите на Митхад паша. Двамата обсъждат събитията в България, бойния път на четите на П. Хитов и Ф. Тотю, турските зверства. Това са последните дни на големия българин²⁹. Гр. Начович се показва един от талантливите му ученици и по-късно като емигрант във Виена основава книжовното дружество „Напредък“, сътрудничи в немски и френски вестници, поддържа връзки с Константин Иречек и други славянски учени³⁰.

Посочените дотук книжовни връзки на Г. С. Раковски с издатели, автори, разпространители на книги и вестници, публицисти и творци от Свищов показват колко важни и обществено значими са били те и как са обогатявали представителите на възрожденската интелигенция от този голям книжовен център.

Б Е Л Е Ж К И

¹ **Н. Георгиева.** Възрожденската книжнина в Русе. Русе, 1991, с. 39, с. 58 — 65. По този въпрос още: **Л. Георгиев.** Средище на автори и издатели. — Времена, № 38, 21 — 27 окт. 1993.

² **Ст. Ганчев.** Свищов. Принос за историята му. Свищов, 1929, с. 245.

³ **Е. Антонова, В. Антонов.** Свищов и възрожденските книгоразпространители. — В: Възрожденски книжари. С., 1980, с. 139.

⁴ **В. Трайков.** Георги Стойков Раковски. Документален летопис. С., 1990, с. 363.

⁵ Пак там, с. 69.

⁶ НБКМ-БИА, ІБ 811.

⁷ НБКМ-БИА, ІБ 812.

⁸ НБКМ-БИА, ІБ 813.

⁹ **В. Трайков.** Цит. съч., с. 109.

¹⁰ Пак там, с. 73.

¹¹ НБКМ-БИА, ІБ 768. Писмото е преведено от автора (Л. Г.) и се публикува за първи път в този вариант.

¹² **В. Трайков.** Цит. съч., с. 71.

¹³ НБКМ-БИА, ІБ 1413.

¹⁴ **В. Трайков.** Цит. съч., с. 189 — 190.

¹⁵ ДА — В. Търново, ф. № 1162, оп. 2, а. е. 2, л. 28; също и в: енци. Българска възрожденска интелигенция. С., 1988, с. 714.

¹⁶ **Т. Драганова.** Теодор Теодоров Хрулев. — В: цит. сб. Възрожденски книжари, с. 143.

¹⁷ НБКМ-БИА, ІБ 605.

¹⁸ НБКМ-БИА, ІБ 604 (Т. Хрулев — Свищов до Г. С. Раковски в Одеса, 24 април 1859).

¹⁹ НБКМ-БИА, ІБ 606.

²⁰ НБКМ-БИА, ІБ 615. Писмото е силно нечетливо. Посочените в настоящия текст многоточия означават, че някои думи са изпуснати поради невъзможност да се разчетат, но основният текст като конструкция е запазен.

²¹ НБКМ-БИА, ІБ 625.

²² **С. Бобчев.** Живот и деятелност на Пандели Кисимов. — Бълг. сбирка, 1905, № 2 — 3, с. 75 — 88. Пандели Кисимов е един от видните книжовници на възрожденско Търново. Сътрудничи на най-големите български вестници от онова време — „Цариградски вестник“, „Народност“, „Дунавска зора“, „Македония“, „Турция“, „Право“, „Стара планина“ и др. Преводач и издател на книги през Възраждането от гръцки, френски и румънски. По този въпрос още: **Българска възрожденска интелигенция**, с. 334.

²³ ДА — Русе, оп. 1, а. е. 74.

²⁴ **В. Трайков.** Цит. съч., с. 132.

²⁵ НБКМ-БИА, ІВ 610.

²⁶ Юбилеен сборник на читалището „Еленка и Кирил Д. Аврамови“ в гр. Свищов. Свищов, 1931, с. 124.

²⁷ Пак там, с. 120.

²⁸ Т. Драганова. Теодор Теодоров Хрулев. — В: цит. сб. Възрожденски книжари, с. 148; В. Трайков. Цит. съч., с. 371.

²⁹ Гр. Начович (с инициал Н.). Черти от живота на Савва С. Раковски (рецензия за книга на Чершо Попов). — Периодическо списание на Бълг. книж. дружество, № 41 — 42, 1893, 1002 — 1005.

³⁰ Българска възрожденска интелигенция, с. 449.